अभ्यास:

13. हिमालयपुत्री बछेन्द्रीपाल: क्तवतु (स्त्रीलिङ्ग)

1. (क) उत्तरकाशीजनपदे (ख) पटवास: (ग) नकुरी
   (घ) दुर्गाया: (ङ) सीवनकार्यम् (च) संस्कृतसाहित्ये
2. (क) एकवारं हिमस्य झञ्झावातात् पटवास: नष्ट: अभवत्। तस्या: शरीरे अस्थिभङ्ग: जात:।
   (ख) विमानानि दृष्ट्वा बछेन्द्री चिन्तयति स्म 'अहमपि एकवारं विमाने उपवेक्ष्यामि'।
   (ग) बछेन्द्री 1984 तमे वर्षे मई मासस्य 23 तमे दिनांङ्के एकवादने एवरेस्टशिखरं प्राप्तवती।
   (घ) हिमालयं प्रति आकर्षणात् सा नेहरू-पर्वतारोहण-संस्थाने प्रवेशं प्राप्तवती।
   (ङ) 500 मीटरत: 600 मीटर-पर्यन्तम् सा प्रतिदिनं आरोहणं करोति स्म।
   (च) बछेन्द्र्या: दु:खस्य कारणम् आसीत् यत् परिवारे केवलं बालकानां शिक्षाया: विकासाय चैव चिन्तनं भवति।
3. (क) अभियानस्य दल: कुत्र अप्राप्नोत्? (ख) कस्या: शरीरे अस्थिभङ्ग: जात:?
   (ग) कुत्र एवरेस्ट् पर्वत: 'सागरमाथा' नाम्ना प्रसिद्ध:? (घ) बछेन्द्री काम् अस्थापयत्?
   (ङ) बछेन्द्री कुत्र प्रवेशं प्राप्तवती? (च) हिमालयपुत्री कदा एवरेस्टं प्राप्तवती?
4. (क) आरोहणकर्त्री (ख) सप्तमी (ग) उड्डीयमानानि
   (घ) ध्वजम् (ङ) ल्यप् (च) तृतीया 'सह' योगे
5. (क) बछेन्द्री स्वपनान् पश्यति स्म। (ख) सा विमानानि दृष्ट्वा चिन्तयति स्म।
   (ग) सा सीवनकार्यम् करोति स्म। (घ) बालका: पाठान् पठन्ति स्म।
   (ङ) वयं अभ्यासम् कुर्म: स्म। (च) त्वं किम् गायसि स्म।
6. (क) पित्रा (ख) कर्ता (ग) मातु: (घ) नेतार: (ङ) भ्रात्रे
7. (क) अहं जलं पीतवान्। (ख) एष: पर्वतारोहणं कृतवान्।
   (ग) त्वम् प्रेरणां प्राप्तवान्। (घ) स: संस्कृतं पठितवान्।
   (ङ) स: विजयं प्राप्तवान्। (च) एष: गीतं गीतवान्।

14. भारतरत्नम्

1. (क) भारतरत्नम् (ख) राष्ट्रपतिः (ग) सप्त
   (घ) धर्मशास्त्रस्य इतिहासः (ङ) 1989 तमे वर्षे
2. (क) डॉ० भीमरावः लंदननगरस्य अर्थशास्त्रविद्यालये अर्थशास्त्रं पठितवान्।
   (ख) उच्चतमं लक्ष्यं प्राप्तुं परिश्रमेण सह चारित्र्यस्यापि आवश्यकता भवति।
   (ग) भारतसर्वकारः भारतस्यप्रतिष्ठितजनेभ्यः गणमाननागरिकेभ्यः च तेषां प्रेरणादायकानां कार्याणां कृते एतं पुरस्कारं ददाति।
   (घ) डॉ० भीमरावः राजभाषारूपेण संस्कृतभाषायाः प्रस्तावं स्थापितवान्।
3. (क) केन (ख) कीदृशः (ग) काभिः (घ) कुत्र (ङ) कस्याः
4. (क) महार्घः – (*iii*) नागरिकः (ख) विविधेषु – (*i*) सम्मेलनेषु
   (ग) बहूनि – (*iv*) वर्षाणि (घ) सर्वोच्चः – (*v*) सम्मानः
   (ङ) महती – (*ii*) प्रीतिः
5. (क) भारतरत्नं (ख) पारितोषिके (ग) विश्वविद्यालये
   (घ) एतेन (ङ) उत्तमः

अभ्यास:

15. प्रथमः प्लास्टिक-सर्जकः

1. (क) यात्रिकः (ख) नासिका (ग) औषध-मिश्रित जलेन
   (घ) आसवेन (ङ) कपोलात्

2. (क) गृहात् (ख) सुश्रुतस्य (ग) नासिकायाम् (घ) एकः (ङ) शिथिलताम्

3.

शब्दः	**मूलशब्दः**	**लिङ्गम्**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
सहायताम्	सहायता	स्त्रीलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
चषकम्	चषक	पुंल्लिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
व्रणस्य	व्रण	पुंल्लिङ्गम्	षष्ठी	एकवचनम्
नासिकायाम्	नासिका	स्त्रीलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्

4. इदं चित्रं औषधालयस्य अस्ति।
   एकः वैद्यः रुग्णस्य परीक्षणं करोति।
   एका रुग्णा अपि उपविष्टा अस्ति।
   एका परिचारिका औषधं ददाति।

5. (क) उच्चैः (ख) उपरि (ग) अपि (घ) अन्तः (ङ) परन्तु

10. वसुधैव कुटुम्बकम् (सुभाषितानि)

1. (क) रूपं (ख) व्यवहारेण (ग) प्रियं (घ) जन्तवः (ङ) उदारचरितानां (च) क्षमा
2. (क) यत्र उद्यमः, साहसं, धैर्यं युक्तिः, विद्या, पराक्रमः एते षट् वर्तन्ते तत्र देवः सहायकः।

   (ख) आचारः प्रथमः धर्मः, परमं तपः, परमं ज्ञानम् च अस्ति।

   (ग) रूपस्य आभरणं गुणः गुणस्य आभरणं ज्ञानं अस्ति।

   (घ) प्रियवाक्य प्रदानेन सर्वे जन्तवः तुष्यन्ति अतएव प्रियं वक्तव्यम्।

   (ङ) अयं निजः परः वा इति गणना लघुचेतसां भवति।
3. (क) कस्मात् (ख) कस्मिन् (ग) केन

   (घ) केषाम् (ङ) कः
4. (क) रूपस्य + आभरणम् (ख) ज्ञानस्य + आभरणम् (ग) कश्चित्

   (घ) वसुधैव (ङ) षडेते (च) वेति
5.

विभक्ति	**शब्द**	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	गुरु	गुरुः	**गुरु**	**गुरवः**
द्वितीया	साधु	**साधुम्**	साधू	साधवः
तृतीया	भानु	**भानुना**	**भानुभ्याम्**	**भानुभिः**
चतुर्थी	रिपु	रिपवे	रिपुभ्याम्	**रिपुभ्यः**
पञ्चमी	शत्रु	शत्रोः	**शत्रुभ्याम्**	**शत्रुभ्यः**
षष्ठी	शिशु	**शिशोः**	शिश्वोः	**शिशूनाम्**
सप्तमी	तरु	**तरौ**	**तरवोः**	तरुषु
सम्बोधन	प्रभु	**हे प्रभो!**	हे प्रभू!	**हे प्रभवः!**

6. (क) नपुंसकलिङ्गम् (ख) ज्ञानम् (ग) वर्तन्ते

   (घ) परमम् (ङ) यत्र-तत्र (च) आभरणम्

11. अष्टावक्रः (ऋकारान्त प्रयोगः)

1. (क) कहोडः (ख) कहोडः (ग) आत्मज्ञानी (घ) जलसमाधेः (ङ) अष्टावक्रगीता (च) अष्ट
2. (क) कहोड़ः उद्दालकमुनेः आश्रमे वेदान् पाठयति स्म
   (ख) अष्टावक्रः मातुः मुखात् पित्रे अकथयत् – केवलं वेदानाम् अध्ययेन ज्ञानस्य प्राप्तिः न भवति। हे तात! यदि भवान् आत्मानं ज्ञास्यति तदा सर्वान् ज्ञास्यति।
   (ग) सुजाता अवदत् – हे नाथ! अहं किमपि न अवदम्। अहं वेदानां विरोधं कदापि न करोमि।
   (घ) पितुः आशीर्वादेन समन्दानद्यां स्नानान्तरं अष्टावक्रस्य शरीरं सामान्यं अभवत्।
3. (क) केषाम् (ख) कस्य (ग) कैः (घ) कुत्र (ङ) कस्याः (च) कति
4. (क) अष्टावक्रः बाल्यकालादेव आत्मज्ञानी आसीत्।
   (ख) कहोडः अष्टावक्राय शापम् अयच्छत्।
   (ग) यदा अष्टावक्रस्य जन्म अभवत् तदा सः अष्टस्थानेषु विकलाङ्गः आसीत्।
   (घ) अष्टावक्रः स्वपितरं जलसमाधेः अमोचयत्।
   (ङ) अष्टावक्रः नद्यां स्नानं कृत्वा सामान्यः अभवत्।
   (च) राजा जनकस्य अष्टावक्रस्य संवादः 'अष्टावक्रगीता' नाम्ना प्रसिद्धः।
5. (क) तृतीया (ख) उत्तमः (ग) प्रति + उत्तरं
   (घ) अष्टावक्रस्य माता सुजाता स्वपतिम कहोड़ं कथयति। (ङ) अष्टावक्राय
6.

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	पिता	**पितरौ**	**पितरः**
द्वितीया	मातरम्	**मातरौ**	**मातॄ**
तृतीया	**भ्रात्रा**	भ्रातृभ्याम्	**भ्रातृभिः**
षष्ठी	पितुः	**पितृभ्याम्**	**पितृभ्यः**
सप्तमी	**मातुरि**	मात्रोः	**मातृषु**
सम्बोधन	**हे पितः!**	**हे पितरौ!**	हे पितरः!

अभ्यासः

12. पदमेकं स्वच्छतायै (लोट्लकार पुनरावृत्तिः)

1. (क) दोषारोपणम् (ख) अवकरिकायाम् (ग) स्वच्छाभियानम्
   (घ) गान्धिनः (ङ) उपनेत्रम्
2. (क) 'पदमेकं स्वच्छतायै' स्वच्छताभियानस्य उद्घोषः अस्ति।
   (ख) महात्मागान्धिनः 150 तम-जन्मजयन्ती 2019 तमे वर्षे भविष्यति।
   (ग) प्रथमा स्वच्छता तु शौचालयस्य।
   (घ) प्लास्टिकवस्तूनां स्यूतानाञ्च पुनश्चक्रणव्यवस्था आवश्यकी।
   (ङ) बालकेषु जागरूकताम् आनेतुम् शालायाः, क्रीडास्थानस्य, भोजनस्य, स्वस्थ पेयजलस्य, शौचालयस्य च स्वच्छता इत्यादयः कार्यक्रमाः भवन्ति।
3. (क) कस्याम् (ख) कदा (ग) केषाम्
   (घ) केभ्यः (ङ) केषाम् (च) के
4.

क्रियापद	धातु	लकार	पुरुष	वचन
करिष्यामः	कृ	लृट्	उत्तम	बहुवचन
आसीत्	अस्	लङ्	प्रथम	एकवचन
प्रणमामि	प्र + नम्	लट्	उत्तम	एकवचन
क्षिपन्तु	क्षिप्	लोट्	प्रथम	बहुवचन
दास्यामः	दा	लृट्	उत्तम	बहुवचन
अकरवम्	कृ	लङ्	उत्तम	एकवचन

5. (क) अवकरिका (ख) अनुरोधम् (ग) क्षम्यताम् (घ) भविष्यति (ङ) भवेत् (च) प्रतीकः
6.

द्वितीया	**स्वच्छताम्**	स्वच्छते	**स्वच्छताः**
चतुर्थी	स्वच्छतायै	**स्वच्छताभ्याम्**	**स्वच्छताभ्यः**
षष्ठी	**स्वच्छतायाः**	**स्वच्छतयोः**	स्वच्छतानाम्
सप्तमी	स्वच्छतायाम्	**स्वच्छतयोः**	**स्वच्छतासु**

कक्षा-८

विषय:-संस्कृत
लट् लकार-आत्मनेपद

वर्तमानकाल(लट् लकार-आत्मनेपद)

प्रत्यया:

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	ते	इते	अन्ते
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) से	युवाम् (तुम दोनों) इथे	यूयम् (तुम सब) ध्वे
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) इ	आवाम् (हम दोनों) आवहे	वयम् (हम सब) आमहे

वर्तमानकाल (लट् लकार-आत्मनेपद)

लभ्-(प्राप्त करना)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	बालक: लभते	बालकौ लभेते।	बालका: लभन्ते।
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) लभसे	युवाम् (तुम दोनों) लभेथे।	यूयम् (तुम सब) लभध्वे।
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) लभे।	आवाम् (हम दोनों) लभावहे।	वयम् (हम सब) लभामहे।

वर्तमानकाल (लट् लकार-आत्मनेपद)

रुच्- अच्छा लगना

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	रोचते	रोचेते	रोचन्ते
मध्यम: पुरुष:	रोचसे	रोचेथे	रोचध्वे
उत्तम: पुरुष:	रोचे	रोचावहे	रोचामहे

वर्तमानकाल (लट् लकार-आत्मनेपद)

सेव्- सेवा करना

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	सेवते	सेवेते	सेवन्ते
मध्यम: पुरुष:	सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे
उत्तम: पुरुष:	सेवे	सेवावहे	सेवामहे

वर्तमानकाल (लट् लकार-आत्मनेपद)

वृध्- बढ़ना

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	वर्धते	वर्धेते	वर्धन्ते
मध्यम: पुरुष:	वर्धसे	वर्धेथे	वर्धध्वे
उत्तम: पुरुष:	वर्धे	वर्धावहे	वर्धामहे

वर्तमानकाल (लट् लकार-आत्मनेपद)

भाष्- बोलना

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	भाषते	भाषेते	भाषन्ते
मध्यम: पुरुष:	भाषसे	भाषेथे	भाषध्वे
उत्तम: पुरुष:	भाषे	भाषावहे	भाषामहे

वर्तमानकाल-आत्मनेपद-धातुरुपाणि

	धातु:	पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१	वृध्	प्रथम: पुरुष:	**वर्धते**	**वर्धेते**	**वर्धन्ते**
२	लभ्	मध्यम: पुरुष:	**लभसे**	**लभेथे**	**लभध्वे**
३	विन्द्	उत्तम: पुरुष:	**विन्दे**	**विन्दावहे**	**विन्दामहे**
४	सेव्	प्रथम: पुरुष:	**सेवते**	**सेवेते**	**सेवन्ते**
५	त्रै	मध्यम: पुरुष:	**त्रायसे**	**त्रायेथे**	**त्रायध्वे**
६	रुच्	उत्तम: पुरुष:	**रोचे**	**रोचावहे**	**रोचामहे**
७	मन्	प्रथम: पुरुष:	**मान्यते**	**मान्येते**	**मान्यन्ते**
८	भाष्	मध्यम: पुरुष:	**भाषसे**	**भाषेथे**	**भाषध्वे**
९	वर्त्	उत्तम: पुरुष:	**वर्ते**	**वर्तावहे**	**वर्तामहे**
१०	रुच्	प्रथम: पुरुष:	**रोचते**	**रोचेते**	**रोचन्ते**

स्वरसन्धिः

सन्धिः(संहिता)

“परः सन्निकर्षः संहिता ॥ (पाणिनीय सूत्र) के अनुसार, अक्षरों के अतिशय समीपता के कारण उत्पन्न कोई भी विकार या परिवर्तन को संहिता (संधि) कहते है ।

संहिता एकपदे नित्या, नित्या धातुपसर्गयोः । नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

अर्थात् – संहिता(संधि) एक पदमें, धातु तथा उपसर्ग में और समास में नित्य होती है । वाक्य में संधि वक्ता की विवक्षा पर निर्भर है। जैसे –

- एक पद में - परि + नामः = परिणामः
- धातु + उपसर्ग - अनु + अगच्छत् = अन्वगच्छत्
- समास में - विद्या + आलयः = विद्यालयः
- वाक्य में - विवेकः गृहम् गच्छति = विवेकः गृहं गच्छति / गृहङ्गच्छति।

प्रकार

१) स्वरसन्धिः २) व्यंजनसन्धिः ३) विसर्गसन्धिः

१) स्वरसन्धिः

१.१) दीर्घसन्धिः (सवर्णसन्धिः/सजातीय-स्वरसन्धिः) (अकः सवर्णे दीर्घः । पा.सू.६।१।१०१)

अ/आ	+	अ/आ	=	आ
इ/ई	+	इ/ई	=	ई
उ/ऊ	+	उ/ऊ	=	ऊ
ऋ/ॠ	+	ऋ/ॠ	=	ॠ

ह्रस्वस्वरः/दीर्घस्वरः + ह्रस्वस्वरः/दीर्घस्वरः = दीर्घस्वरः

- सन्धि में वर्णों का उच्चारण स्थान का महत्त्व है ।
- अधोलिखित शब्दों को ध्यान में रखिए ।
  ईक्षा, ईशः, ईश्वरः, वधूः, इन्द्रः, उदयः, ऊर्मिः, ऊर्जा, ऊर्ध्वम्, ऐश्वर्यम्, ऐक्यम्, ओषधिः
- तथैव – रु ≠ रू, त्त = क्त, ऋ ≠ ॠ, पितृ-पितॄणाम्

स्वरसन्धिः

अभ्यासः –

(अधोलिखित उदाहरणों को ध्यान से पढिए। यथा – *सूर्य+अस्तः = सूर्यास्तः = सूर्य+अस्तः*)

१	सूर्य	+	अस्तः	=	सूर्यास्तः	११	सुखार्थी	=	सुख	+	अर्थी
२	वेद	+	अन्तः	=	वेदान्तः	१२	परमार्थः	=	परम	+	अर्थः
३	वसन्त	+	आगमः	=	वसन्तागमः	१३	विद्यार्थी	=	विद्या	+	अर्थी
४	मुनि	+	इन्द्रः	=	मुनीन्द्रः	१४	अभीष्टः	=	अभि	+	इष्टः
५	देवी	+	इयम्	=	देवीयम्	१५	रजनी	=	रजनी	+	ईशः
६	साधु	+	उदयः	=	साधूदयः	१६	गुरूपदेशः	=	गुरु	+	उपदेशः
७	सु	+	उक्तिः	=	सूक्तिः	१७	इन्दूदयः	=	इन्दु	+	उदयः
८	लघु	+	ऊर्मिः	=	लघूर्मिः	१८	भानूर्जा	=	भानु	+	ऊर्जा
९	वधू	+	उत्सवः	=	वधूत्सवः	१९	भूर्जा	=	भू	+	ऊर्जा
१०	पितृ	+	ऋणम्	=	पितृणम्	२०	दातृणम्	=	दातृ	+	ऋणम्

१.२) गुणसन्धिः (अदेङ् गुणः।१।१।२, आद्गुणः । पा.सू.६।१।८७)

अ/आ	+	इ/ई	=	ए
	+	उ/ऊ	=	ओ
	+	ऋ/ॠ	=	अर्

नर + ईशः

न् अ र् [अ + ई → ए] श् अ :

न् अ र् ए श् अ :

नरेशः

देव + ऋषिः

द् ए व् [अ + ॠ → अर्] ष् इ :

द् ए व् अर् ष् इ :

देवर्षिः

स्वरसन्धिः

अभ्यासः –

(अधोलिखित उदाहरणों को ध्यान से पढिए। यथा – *धन+इन्द्रः = धनेन्द्रः = धन+इन्द्रः*)

१	नर	+	इन्द्रः	=	नरेन्द्रः		११	ममैव	=	मम	+	एव
२	गङ्गा	+	इति	=	गङ्गेति		१२	दर्शनेच्छा	=	दर्शन	+	इच्छा
३	सुर	+	ईश्वरः	=	सुरेश्वरः		१३	लतेव	=	लता	+	इव
४	महा	+	ईशः	=	महेशः		१४	तस्येदम्	=	तस्य	+	इदम्
५	हित	+	उपदेशः	=	हितोपदेशः		१५	वसन्तोत्सवः	=	वसन्त	+	उत्सवः
६	सर्व	+	उदयः	=	सर्वोदयः		१६	लोकोक्तिः	=	लोक	+	उक्तिः
७	महा	+	उदयः	=	महोदयः		१७	महोदयः	=	महा	+	उदयः
८	महा	+	उत्सवः	=	महोत्सवः		१८	तथोक्तम्	=	तथा	+	उक्तम्
९	सप्त	+	ऋषिः	=	सप्तर्षिः		१९	ग्रीष्मर्तुः	=	ग्रीष्म	+	ऋतुः
१०	वर्षा	+	ऋतुः	=	वर्षर्तुः		२०	महर्षिः	=	महा	+	ऋषिः

१.३) वृद्धिसन्धिः (वृद्धिरादैच् ।१।१।१, वृद्धिरेच् ६।१।८८)

अ/आ	+	ए/ऐ	=	ऐ
	+	ओ/औ	=	औ

तव + एव

त् अ व् [अ + ए] व् अ

[ऐ]

त् अ व् ऐ व् अ

तवैव

जल + ओधः

ज् अ ल् [अ + ओ] ध् अ :

[औ]

ज् अ ल् औ ध् अ :

जलौधः

स्वरसन्धिः

अभ्यासः –

(अधोलिखित उदाहरणों को ध्यान से पढिए। यथा – *न + एव = नैव = न + एव*)

१	एक	+	एकशः	=	एकैकशः
२	तथा	+	एव	=	तथैव
३	सदा	+	एकता	=	सदैकता
४	मत	+	ऐक्यम्	=	मतैक्यम्
५	जल	+	ओधः	=	जलौधः
६	गङ्गा	+	ओधः	=	गङ्गौधः
७	च	+	एव	=	चैव
८	मम	+	एषः	=	ममैषः
९	तदा	+	एव	=	तदैव
१०	धारा	+	ऐक्यम्	=	धारैक्यम्

११	अद्यैव	=	अद्य	+	एव
१२	प्रार्थनैषा	=	प्रार्थना	+	एषा
१३	सदैकता	=	सदा	+	एकता
१४	धनैश्वर्यम्	=	धन	+	ऐश्वर्यम्
१५	महौषधम्	=	महा	+	औषधम्
१६	ममौदार्यम्	=	मम	+	औदार्यम्
१७	तेनैकः	=	तेन	+	एकः
१८	मयैव	=	मया	+	एव
१९	सदैकता	=	सदा	+	एकता
२०	महौदार्यम्	=	महा	+	औदार्यम्

१.३) यण्-सन्धिः (इको यणचि ६।१।७७)

इ/ई	उ/ऊ	ऋ/ॠ		असमान स्वर / विजातीय स्वर
↓	↓	↓	+	
य्	व्	र्		

इ तथा ई के लिए असमान स्वर = इ तथा ई के अलावा सारे स्वर (अ आ उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ)

यदि + अपि

य् अ द् इ + अ प् इ

इ → य्

य् अ द् य् अ प् इ

यद्यपि

पितृ + इच्छा

प् इ त् ऋ + इ च् छ् आ

ऋ → र्

प् इ त् र् इ च् छ् आ

पित्रिच्छा

स्वरसन्धिः

अभ्यासः –

(अधोलिखित उदाहरणों को ध्यान से पढिए। यथा – *अनु + अयः = अन्वयः = अनु + अयः*)

१	यदि	+	अपि	=	यद्यपि
२	इति	+	आदि	=	इत्यादि
३	नदी	+	अस्ति	=	नद्यस्ति
४	सु	+	आगतम्	=	स्वागतम्
५	पितृ	+	आदेशः	=	पित्रादेशः
६	मधु	+	अरिः	=	मध्वरिः
७	नारी	+	आश्रमः	=	नार्याश्रमः
८	प्रति	+	अवदत्	=	प्रत्यवदत्
९	वि	+	आकुलः	=	व्याकुलः
१०	मातृ	+	इच्छा	=	मात्रिच्छा

११	प्रत्येकम्	=	प्रति	+	एकम्
१२	प्रत्युपकारः	=	प्रति	+	उपकारः
१३	नार्यस्ति	=	नारी	+	अस्ति
१४	गच्छत्वेकः	=	गच्छतु	+	एकः
१५	दात्रीशः	=	दातृ	+	ईशः
१६	यात्विति	=	यातु	+	इति
१७	नद्याकृतिः	=	नदी	+	आकृतिः
१८	अत्याचारः	=	अति	+	आचारः
१९	भ्रात्रुदयः	=	भ्रातृ	+	उदयः
२०	पित्रुपदेशः	=	पितृ	+	उपदेशः

स्वरसन्धिः

१.४) अयादि-सन्धिः (एचोऽयवायावः ६।१।७८)

ए	ऐ	ओ	औ		
↓	↓	↓	↓	+	कोई भी स्वर
अय्	आय्	अव्	आव्		

कवे + एहि

क् अ व् ए + ए ह् इ

ए → अय्

क् अ व् अय् ए ह् इ

कवयेहि

मुनौ + अयम्

म् उ न् औ + अ य् अ म्

औ → आव्

म् उ न् आव् अ य् अ म्

मुनावयम्

स्वरसन्धिः

अभ्यासः –

(अधोलिखित उदाहरणों को ध्यान से पढिए। यथा – *शे + अनम् = शयनम् = शे + अनम्*)

१	ने	+	अनम्	=	नयनम्	११	ऋषे	=	ए	+	ऋषये
२	नै	+	अकः	=	नायकः	१२	गायकः	=	गै	+	अकः
३	नद्यै	+	इह	=	नद्यायिह	१३	तस्मायिदम्	=	तस्मै	+	इदम्
४	भो	+	अति	=	भवति	१४	विष्णविह	=	विष्णो	+	इह
५	पौ	+	अकः	=	पावकः	१५	द्वावेतौ	=	द्वौ	+	एतौ
६	मुनौ	+	अयम्	=	मुनावयम्	१६	तावपि	=	तौ	+	अपि
७	रौ	+	अनः	=	रावणः	१७	द्वावपि	=	द्वौ	+	अपि
८	नौ	+	इकः	=	नाविकः	१८	तावेव	=	तौ	+	एव
९	ते	+	आसन्	=	तयासन्	१९	पवनः	=	पो	+	अनः
१०	के	+	आगच्छन्	=	कयागच्छन्	२०	नयति	=	ने	+	अति

4. विद्या-महिमा

1. (क) स्वदेशे (ख) विद्या (ग) सुखम् (घ) धर्मः (ङ) गुरुणां

2. (क) विद्या नरस्य प्रच्छन्नगुप्तं धनम् अस्ति। (ख) विद्याविहीनः पशुः
   (ग) सुखार्थी विद्यां त्यजेत्। (घ) विद्या व्यये कृते वर्धते।
   (ङ) सुखं धर्मात् प्राप्यते।

3. (क) कुत्र (ख) कः (ग) कम् (घ) किम् (ङ) कस्मात् (च) कस्य

4.

(क) प्रथमा	राजा	देवता	विद्वान्
(ख) द्वितीया	विद्याम्	लक्ष्मीम्	कीर्तिम्
(ग) तृतीया	चौरेण	भ्रातृभिः	राजभिः
(घ) पञ्चमी	विनयात्	पात्रत्वात्	धनात्
(ङ) षष्ठी	विद्यायाः	नरस्य	गुरुणाम्
(च) सप्तमी	दिक्षु	स्वदेशे	राजसु

5. (क) सर्वत्र (ख) विहीनः (ग) सुखम् (घ) राजसु (ङ) सर्वधनप्रधानम्

6. (क) सुख (ख) विनयात् (ग) न (घ) पात्रत्वात् (ङ) ततः (च) धनात्

7. इदं चित्रं सरस्वत्याः प्रतिमायाः अस्ति।
   चित्रे एका बालिका एकः बालः च सरस्वती वंदनाम् कुरुतः।
   भगवती सरस्वती विद्या देवी अस्ति।

पाठ:५ विश्वमानवा:

अभ्यास-प्रश्ना:

उत्तराणि

1. (क) सत्य-नडेला (ख) शिवसुब्रमण्य-नादर: (ग) शिवसुब्रमण्य-नादर:
   (घ) भारतीयप्रौद्योगिकीसंस्थाने (ङ) राम: (च) सुन्दरपिचाई
2. केशव: **उद्यानम्** प्रति गच्छति। स: **उद्यानात्** बहि: मित्रं मिलति। तत्र स: **मित्रेण** सह खेलति। पश्चात् तौ **वृक्षस्य** अध: उपविशत:। तत्र एक: दीन: बालक: आगच्छति। तस्य मित्रं तस्मै **बालकाय** चाकलेहं ददाति। अनन्तरं तौ पुन: गृहं गच्छत:।
3.

(अ)	(ब)
(क) अभियान्त्रिकी शिक्षा	(*iv*) Engineering
(ख) नायक:	(*i*) Captain
(ग) सूचना-प्रौद्योगिकी-जनक:	(*v*) Father of IT.
(घ) मुख्य-कार्यकारी-अधिकारी	(*vi*) Chief Executive Officer
(ङ) विद्युदभियन्ता	(*ii*) Electrical Engineer
(च) भारतीय-प्रौद्योगिकी-संस्था	(*iii*) Indian Institute of Technology

4. (क) राजा कवे: कृते पुरस्कारं ददाति (ख) पिता मातु: कृते शाटिकाम् आनयति।
   (ग) जना: स्वास्थ्यस्य कृते व्यायामं कुर्वन्ति। (घ) अहं पठनस्य कृते विद्यालयं गच्छामि।
   (ङ) भ्राता भगिन्या: कृते पुस्तकानि ददाति।
5. (क) एते भारतस्य गौरवम् वर्धयन्ति (ख) सुन्दर: खड्गपुरे पठति
   (ग) स: माइक्रोसोफ्ट संस्थाने कार्यारम्भम् करोति। (घ) शिव: 'एच०सी०एल०' संस्थानम् स्थापयति
   (ङ) तत्र: बालका: खेलन्ति।
6. (क) त्रीणि (ख) एकस्याम् (ग) षड्भि: (घ) एकस्मै (ङ) पञ्च
7. (क) इदं चित्रम् **लताया:** अस्ति। (ख) **एषा** प्रसिद्ध-**गायिका** अस्ति।
   (ग) **एषा** भारतस्य गौरवम् **अस्ति।** (घ) **एषा चलचित्राणाम् अनेकानि गीतानि अगायत्।**
   (ङ) **एषा भजनानि स्तोत्राणि चापि अगायत्।**

विषय:- संस्कृतम्

कक्षा-८

पाठ:-२ प्रथम: कूप:

(क्तवतु प्रत्यय:, राजन्)

(नकारान्त पुंल्लिंग शब्द)

राजन्(राजा)

विभक्ति	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	राजा (ने)	राजानौ	राजान:
द्वितीया	राजानम् (को)	राजानौ	राज्ञ:
तृतीया	राज्ञा (से / के द्वारा)	राजभ्याम्	राजभि:
चतुर्थी	राज्ञे (को / के लिए)	राजभ्याम्	राजभ्य:
पञ्चमी	राज्ञ: (से / पर से)	राजभ्याम्	राजभ्य:
षष्ठी	राज्ञ: (का,के,की)	राज्ञो:	राज्ञाम्
सप्तमी	राज्ञि (में / पर)	राज्ञो:	राजसु
सम्बोधनम्	हे राजन् !	हे राजानौ !	हे राजान: !

उच्चैः पठत।

Speak loudly.

मूलधातुः	क्तवतु प्रत्ययः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
गतवन्तः/गतवान्	गम् + क्तवतु	गतवान्	गतवन्तौ	गतवन्तः
उक्तवन्तः	वच् + क्तवतु	उक्तवान्	उक्तवन्तौ	उक्तवन्तः
प्रेषितवान्	प्रेष् + क्तवतु	प्रेषितवान्	प्रेषितवन्तौ	प्रेषितवन्तः
अन्विष्टवन्तः	अन् + इष + क्तवतु	अन्विष्टवान्	अन्विष्टवन्तौ	अन्विष्टवन्तः
आगतवन्तः	आ + गम् + क्तवतु	आगतवान्	आगतवन्तौ	आगतवन्तः
प्राप्तवान्	प्र + आप् + क्तवतु	प्राप्तवान्	प्राप्तवन्तौ	प्राप्तवन्तः
उपविष्टवान्	उप् + विश् + क्तवतु	उपविष्टवान्	उपविष्टवन्तौ	उपविष्टवन्तः
कथितवान्	कथ् + क्तवतु	कथितवान्	कथितवन्तौ	कथितवन्तः
आगतवान्	आ + गम् + क्तवतु	आगतवान्	आगतवन्तौ	आगतवन्तः
त्रोटितवान्	त्रुट् + क्तवतु	त्रोटितवान्	त्रोटितवन्तौ	त्रोटितवन्तः
स्थापितवान्	स्था + क्तवतु	स्थापितवान्	स्थापितवन्तौ	स्थापितवन्तः
खनितवन्तः	खन् + क्तवतु	खनितवान्	खनितवन्तौ	खनितवन्तः
दृष्टवान्	दृश + क्तवतु	दृष्टवान्	दृष्टवन्तौ	दृष्टवन्तः
कृतवान्	कृ + क्तवतु	कृतवान्	कृतवन्तौ	कृतवन्तः
आदिष्टवान्	आ + दिश् + क्तवतु	आदिष्टवान्	आदिष्टवन्तौ	आदिष्टवन्तः
कृतवत्यः	कृ + क्तवतु + ई (स्त्री.)	कृतवती	कृत्वत्यौ	कृत्वत्यः
उपविष्टवती	उप् + विश् + क्तवतु +ई (स्त्री.)	उपविष्टवती	उपविष्टवत्यौ	उपविष्टवत्यः
सूचितवती	सूच् + क्तवतु + ई (स्त्री.)	सूचितवती	सूचितवत्यौ	सूचितवत्यः
नीतवती	नीत् + क्तवतु + ई (स्त्री.)	नीतवती	नीतवत्यौ	नीतवत्यः

अभ्यासः

उत्तर-पत्रम्

2. प्रथमः कूपः (क्तवतु प्रत्ययः, राजन्)

1. (क) लघुराज्यम् (ख) शुष्कः (ग) क्षेत्राणि
   (घ) दिशासु (ङ) वृद्धा (च) सेनापतिः

2. (क) धीवराः उक्तवन्तः "दीर्घकालं यावत् वृष्टिः न अभवत्। अस्माकं क्षेत्राणि शुष्कानि जातानि सन्ति। सरोवरे मत्स्यग्रहणार्थं मत्स्याः न सन्ति। कथम् आजीविकां प्राप्स्यामः? हे राजन्! अस्मान् रक्षतु।"
   (ख) त्रयः सेनापतयः रिक्तहस्ताः नगरं प्रति आगतवन्तः।
   (ग) सेनापतिः पर्वते एकं शीतग्रामम् प्राप्तवान्।
   (घ) वृद्धा महिला अवदत् – "एतत् हिमम् इति। गृहाण किञ्चित्। तव देशः कदापि पिपासितः न स्थास्यति इति।"
   (ङ) छादनात् पूर्वं तत् बीजम् अदृश्यम् अभवत्।
   (च) गर्तं दृष्ट्वा राजा उक्तवान् – "जाग्रत मम प्रजाः। जलबीजम् अङ्कुरितम्। गर्ते जलम् अस्ति।"

3. (क) कम् परितः लघुराज्यम् आसीत्? (ख) कदा वृष्टिः न अभवत्?
   (ग) सरोवरः कीदृशः जातः? (घ) के उद्विग्नमनाः अभवन्?
   (ङ) वृद्धा कस्याम् नीतवती? (च) गर्ते किम् अस्ति?

4. (क) **हे राजन्!** अस्मान् रक्षतु। (ख) **राजा** सेनापतीन् प्रेषितवान्।
   (ग) पण्डितः **राज्ञे** आशीर्वादं यच्छति। (घ) **राज्ञः** नाम जनकः आसीत्।
   (ङ) मन्त्री **राज्ञा** सह चर्चां करोति।

5. (क) प्रथमः – (*v*) कूपः (ख) शुष्काणि – (*iii*) क्षेत्राणि (ग) पिपासितः – (*i*) देशः
   (घ) अदृश्यं – (*ii*) बीजं (ङ) विशालः – (*iv*) हिमशङ्कुः

6. (क) खनितवन्तः (ख) दृष्टवन्तः (ग) प्रेषितवान्
   (घ) उपविष्टवती (ङ) स्थापितवन्तः (च) अन्विष्टवन्तः

क्तवतु प्रत्यय:

क्तवतु प्रत्यय:

- भूतकाल की क्रिया का बोध कराने के लिए क्तवतु प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है ।
- क्तवतु प्रत्यय से बने रूप कर्ता के लिङ्ग तथा वचन पर आधारित होते है । जैसे -

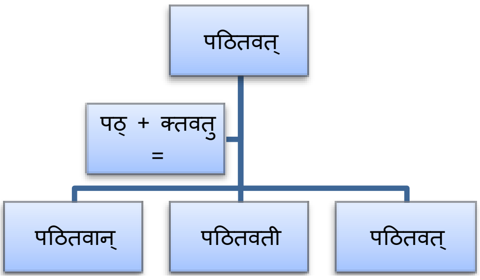

- पुंल्लिङ्ग में इस के रूप 'बलवत्' के समान,
- स्त्रीलिङ्ग में देवी के समान तथा
- नपुंसकलिङ्ग में जगत् के समान चलते है ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः 3rd Person	सः/सा अपठत् सः पठितवान् सा पठितवती	तौ/ते अतठताम् तौ पठितवन्तौ ते पठितवत्यौ	ते/ताः अपठन् ते पठितवन्तः ताः पठितवत्यः
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	त्वम् अपठः त्वं पठितवान् त्वं पठतवती	युवाम् अपठतम् युवां पठितवन्तौ युवां पठितवत्यौ	यूयम् अपठत यूयं पठितवन्तः यूयं पठितवत्यः
उत्तमः पुरुषः 1st Person	अहम् अपठम् अहं पठितवान् अहं पठतवती	आवाम् अपठाव आवां पठितवन्तौ आवां पठितवत्यौ	वयम् अपठाम वयं पठितवन्तः वयं पठितवत्यः

क्रमः	धातुः	मूलरूपम्	पुंल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
1	गम्	गतवत्	गतवान्	गतवती	गतवत्
2	पठ्	पठितवत्	पठितवान्	पठितवती	पठितवत्
3	खाद्	खादितवत्	खादितवान्	खादितवती	खादितवत्
4	आ+गम्	आगतवत्	आगतवान्	आगतवती	आगतवत्
5	स्मृ	स्मृतवत्	स्मृतवान्	स्मृतवती	स्मृतवत्
6	कृ	कृतवत्	कृतवान्	कृतवती	कृतवत्
7	वद्	उदितवत्	उदितवान्	उदितवती	उदितवत्
8	वच्	उक्तवत्	उक्तवान्	उकृतवती	उक्तवत्
9	दृश्	दृष्टवत्	दृष्टवान्	दृष्टवती	दृष्टवत्
10	पा	पीतवत्	पीतवान्	पीतवती	पीतवत्

11	क्रीड्	क्रीडितवत्	क्रीडितवान्	क्रीडितवती	क्रीडितवत्
12	कथ्	कथितवत्	कथितवान्	कथितवती	कथितवत्
13	दा	दत्तवत्	दत्तवान्	दत्तवती	दत्तवत्
14	लभ्	लब्धवत्	लब्धवान्	लब्धवती	लब्धवत्
15	याच्	याचितवत्	याचितवान्	याचितवती	याचितवत्
16	सेव्	सेवितवत्	सेवितवान्	सेवितवती	सेवितवत्
17	लिख्	लिखितवत्	लिखितवान्	लिखितवती	लिखितवत्
18	पत्	पतितवत्	पतितवान्	पतितवती	पतितवत्
19	प्र+आप्	प्राप्तवत्	प्राप्तवान्	प्राप्तवती	प्राप्तवत्
20	ताड्	ताडितवत्	ताडितवान्	ताडितवती	ताडितवत्
21	चल्	चलिवत्	चलितवान्	चलितवती	चलितवत्
22	रक्ष्	रक्षितवत्	रक्षितवान्	रक्षितवती	रक्षितवत्
23	रुद्	रोदितवत्	रोदितवान्	रोदितवती	रोदितवत्
24	क्षिप्	क्षिप्तवत्	क्षिप्तवान्	क्षिप्तवती	क्षिप्तवत्
25	उप+विश्	उपविष्टवत्	उपविष्टवान्	उपविष्टवती	उपविष्टवत्
26	गै	गीतवत्	गीतवान्	गीतवती	गीतवत्

परीक्षायां.. . . .

- ते बालकाः उद्याने _______________ (क्रीड् +क्तवतु)।
  विकल्पाः क्रीडितवान् / क्रीडितवन्तौ / क्रीडितवन्तः / क्रीडवन्तः
  उत्तरम् : क्रीड्+क्तवतु > क्रीडितवत् > (क्रीडितवान् / क्रीडितवती / क्रीडितवत्) > क्रीडितवान् > क्रीडितवन्तः

- ते बालकाः क्रीडितवन्तः।
- विकल्पाः - क्रीडित + क्तवतु / क्रीड् + क्तवतु / क्रीड + क्तवतु क्त/ क्त क्रीड्+मतुप्
  उत्तरम् : क्रीड् + क्तवतु

उदाहरणानि

1. ह्यः अहं संस्कृतस्य पाठं पठितवती।
2. ह्यः रामस्य बालिका रोदितवती।
3. अहं आपणे वस्तूनि/शाकानि/वस्त्राणि क्रीतवती
4. अहं विद्यालयं गतवान्।
5. ह्यः लता अरण्यं गतवती।
6. सः कक्षायां गीतवान्।
7. ह्यः अहं मम अग्रजेन सह चलचित्रं दृष्टवती।
8. प्रातः काले अहं खादितवान्।
9. गतदिने अहं मित्रेण सह क्रीडितवती।
10. गतदिने अहं उपवासं कृतवान्।
11. अहं पुस्तकं पठितवान्।
12. गतवर्षे अहं मेरेथोन् .. स्पर्धायां धावितवती
13. पर्णं पतितवत् , पर्णे पतितवती, पर्णानि पतितवन्ति।

- विशेषण के रूप में भी क्तवतु प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।
  जैसे
  - **पठितवान् बालकः** क्रीडितुं गच्छति। (पढा हुआ बालक खेलने के लिए जाता है)
  - कार्यं **कृतवती महिला** वार्तां पठति। (जिसने कार्य पूर्ण कर दिया है वह महिला समाचार पढ रही है)
  - **क्रीडितवन्तः बालकाः** गृहं गमिष्यन्ति। (जिन्होंने खेल लिया है वें बच्चें घर जाएंगे।

- अभ्यासः

१.	रमा उच्चैः _______________ । (वच्+क्तवतु)	(**उक्तवती**/उक्तवत्यः/उक्तवत्यौ)
२.	हनुमान् लङ्कादहनं _________ । (कृ+क्तवतु)	(कृतवान्तम्/**कृतवान्**/कृतः)
३.	सः मांसभक्षणं ________ । (त्यज्+क्तवतु)	(**त्यक्तवान्**/त्यक्तवती/त्यक्तवन्तः)
४.	देवालये भक्तः देवान् _______ । (पूज्+क्तवतु)	(**पूजितवान्** / पूजितवन्तः /पूजितवती)
५.	छात्रौ उच्चैः __________ । (हस्+क्तवतु)	(हसितवान्/**हसितवन्तौ**/हसितवन्तः)
६.	बालिका भोजनं _________ । (पच्+क्तवतु)	(पक्तवान् /**पक्तवती**/पक्तवत्)
७.	ते बालाः ___________ । (क्रीड्+क्तवतु)	(क्रीडितवान्/क्रीडितवती/**क्रीडितवन्तः**)
८.	गायिकाः गीतं __________ । (गै+क्तवतु)	(गीतवती/गीतवान्/**गीतवत्यः**)
९.	शिक्षकः सर्वान् _________ । (वद्+क्तवतु)	(**उदितवान्**/उदितवती/वदितवती)
10.	शिष्यौ काव्यं ___________ । (लिख्+क्तवतु)	(लिखितवान् / **लिखितवन्तौ** / लिखितवन्तः)

विषय:-संस्कृतम्

कक्षा-८

कारक विभक्तिः तथा उपपद विभक्तिः

कारक विभक्तिः

विभक्ति	कारक	चिह्न
प्रथमा	कर्ता	ने
द्वितीया	कर्म	को (To)
तृतीया	करण	से, के द्वारा (By)
चतुर्थी	सम्प्रदान	को, के लिए (For)
पञ्चमी	अपादान	से (अलग होने पर) (From)
षष्ठी	सम्बन्ध	का, के, की, रा, रे, री (Of)
सप्तमी	अधिकरण	में, पर (In, At, On)
सम्बोधन	सम्बोधन	अरे !

कर्मकारक (द्वितीया विभक्ति:)

चिह्नम् (Symbol)- (को) (To)

परिभाषा- जिस पर क्रिया का प्रभाव पडता है, उसे कर्मकारक कहते हैं ।

शब्द	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक	बालकम्	बालकौ	बालकान्
माला	मालाम्	माले	माला:
देवी	देवीम्	देव्यौ	देवी:
मति	मतिम्	मत्यौ	मती:
फलम्	फलम्	फले	फलानि

वाक्यप्रयोगः

उदाहरणम्- सुरेशः कार्यालयं गच्छति ।

सुरेशः

कार्यालयः
वित्तकोषः
प्रकोष्ठः
विद्यालयः
आपणः
पुस्तकालयः

गच्छति

बालिका

पर्णम्
चित्रम्
पुष्पम्
व्यजनम्
वातायनम्
दूरदर्शनम्

पश्यति

उपपद विभक्तिः

जब विशेष शब्द व धातु के कारण विशेष विभक्ति का प्रयोग किया जाता है तो उसे उपपद विभक्ति कहते हैं।

- गम्(गच्छ)-जाना

  उदा- छात्रा: विद्यालयं गच्छन्ति ।

- प्रच्छ्- पूछना

  उदा- छात्र: अध्यापकं प्रश्नं पृच्छति ।

- उभयत: -(दोनों ओर)

  उदा- मार्गम् उभयत: वृक्षा: सन्ति ।

- प्रति - (ओर)

  उदा- कृषक: ग्रामं प्रति गच्छति ।

धिक्-(धिक्कार)

रक्ष्- (रक्षा करना)

याच्-(माँगना)

नम्-(नमस्कार करना)

विना-(बिना)

परित:- (चारों ओर)

करणकारक (तृतीया विभक्ति:)

चिह्नम् (Symbol)- (से / के द्वारा) (By)

परिभाषा- जिस साधन के द्वारा कार्य किया जाए, उसे करणकारक कहते हैं।

शब्द	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकै:
माला	मालया	मालाभ्याम्	मालाभि:
देवी	देव्या	देवीभ्याम्	देवीभि:
मति	मत्या	मतिभ्याम्	मतीभि:
फलम्	फलेन	फलाभ्याम्	फलै:

वाक्यप्रयोगः

उदा.- माता हस्तेन कार्यं करोति ।

माता	हस्तः	कार्यम्
शिक्षकः	दण्डः	ताडनम्
भगिनी	गुडः	मधुरम्
सैनिकः	खड्गः	युद्धम्
सर्पः	दन्तः	दशनम्
कृष्णः	सुधाखण्डः	लेखनम्

करोति

<table>
<tr><td rowspan="3">अहम्</td><td>मित्रम्</td><td rowspan="3">सह</td><td>क्रीडामि</td></tr>
<tr><td>जनक:</td><td>गच्छामि</td></tr>
<tr><td>भगिनी</td><td>पठामि</td></tr>
</table>

उपपद विभक्तिः

जब विशेष शब्द व धातु के कारण विशेष विभक्ति का प्रयोग किया जाता है तो उसे उपपद विभक्ति कहते हैं ।

- **सह- (साथ)**

  उदा- सीता रामेण सह वनं गच्छति ।

- **विना- (के बिना)**

  उदा- पुत्र: जनकेन विना न गच्छति ।

- **अलम् -(मत करो)**

  उदा- अलम् वार्तालापेन ।

- **अंगविकार**

  उदा- भिक्षुक: नेत्रेण काण: अस्ति ।

साकम्- (साथ)
सार्धम्- (साथ)
हीन- (रहित)

सम्प्रदानकारक (चतुर्थी विभक्ति:)

चिह्नम् (Symbol)- (को / के लिए) (For)

परिभाषा- कर्ता जिसके लिए क्रिया करता है, उसे सम्प्रदानकारक कहते हैं।

शब्द	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्य:
माला	मालायै	मालाभ्याम्	मालाभ्य:
देवी	देव्यै	देवीभ्याम्	देवीभ्य:
मति	मत्यै	मतिभ्याम्	मतीभ्य:
फलम्	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्य:

वाक्यप्रयोग:

उदा.- स: युवकाय धनं (ददाति / यच्छति) ।

सः	युवकः	धनम्	ददाति
	शिक्षकः	पुस्तकम्	
	ग्राहकः	वस्तु	
	अर्चकः	दक्षिणाम्	
	कर्मकरः	अन्नम्	
	क्रीडकः	कन्दुकम्	

उपपद विभक्तिः

जब विशेष शब्द व धातु के कारण विशेष विभक्ति का प्रयोग किया जाता है तो उसे उपपद विभक्ति कहते हैं।

- **नमः - (नमस्कार)**

  उदा- गणेशाय **नमः** ।

- **रुच्- (अच्छा लगना)**

  उदा- ऋषिकेशाय संस्कृतम् **रोचते** ।

- **कुप्/ क्रुध् –(क्रोध करना)**

  उदा- माता पुत्राय न **क्रुध्यति / कुप्यति** ।

अभ्यास:

➢ अधोदत्तानि रिक्तस्थानानि उचितैः रुपैः पूरयत ।

१) अहम् __________ प्रति गच्छामि । (विद्यालयात् / विद्यालयम्)

२) बालिका __________ सह आपणं गच्छति । (जनकम् / जनकेन)

३) त्वं __________ मार्गदर्शनं यच्छति । (मित्रेण / मित्राय)

४) __________ नमः । (सरस्वत्यै / सरस्वतीम्)

५) मम __________ परितः वृक्षाः सन्ति । (गृहम् / गृहात्)

अपादानकारक (पञ्चमी विभक्ति:)

चिह्नम् (Symbol)- (से / पर से) (From)

परिभाषा- अलग होने के भाव में जहाँ से कोई वस्तु अलग हो उसे अपादानकारक कहते हैं ।

शब्द	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्य:
माला	मालाया:	मालाभ्याम्	मालाभ्य:
देवी	देव्या:	देवीभ्याम्	देवीभ्य:
मति	मत्या:	मतिभ्याम्	मतीभ्य:
फलम्	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्य:

वाक्यप्रयोगः

उदा.- रोहनः गृहात् मन्दिरं गच्छति ।

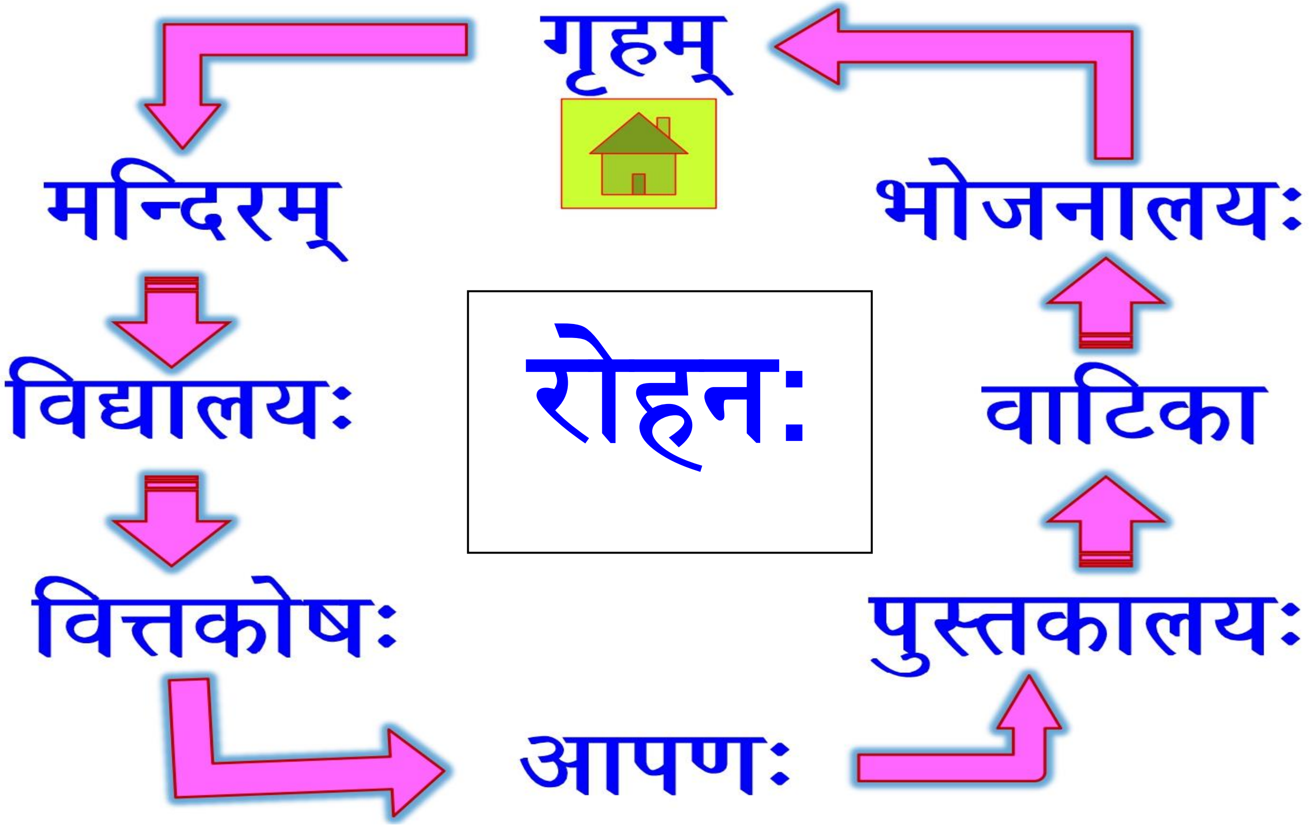

उपपद विभक्तिः

जब विशेष शब्द व धातु के कारण विशेष विभक्ति का प्रयोग किया जाता है तो उसे उपपद विभक्ति कहते हैं।

- बहिः - (बाहर)

उदा- नगरात् बहिः कूपः अस्ति।

- अनन्तरम् – (बाद में) तथा प्राक् (पूर्व)

उदा- सूर्योदयात् अनन्तरम् आतपः वर्धते।

सूर्योदयात् प्राक् अन्धकारः भवति।

- प्रभृति –(से)

उदा- हिमालयात् प्रभृति भारतसीमा प्रारभ्यते।

- भी –(डरना)

उदा- बालकः वानरात् बिभेति।

सम्बन्धकारक (षष्ठी विभक्ति:)

चिह्नम् (Symbol)- का, के, की, रा, रे, री (Of)

परिभाषा- दो शब्दों के बीच का सम्बन्ध बताने के लिए षष्ठी विभक्ति का प्रयोग किया जाता है ।

शब्द	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक	बालकस्य	बालकयो:	बालकानाम्
माला	मालाया:	मालयो:	मालानाम्
देवी	देव्या:	देव्यो:	देवीनाम्
मति	मत्या: / मते:	मत्यो:	मतीनाम्
फलम्	फलस्य	फलयो:	फलानाम्

वाक्यप्रयोगः

उदा.- रामस्य पुत्रः लवः अस्ति ।

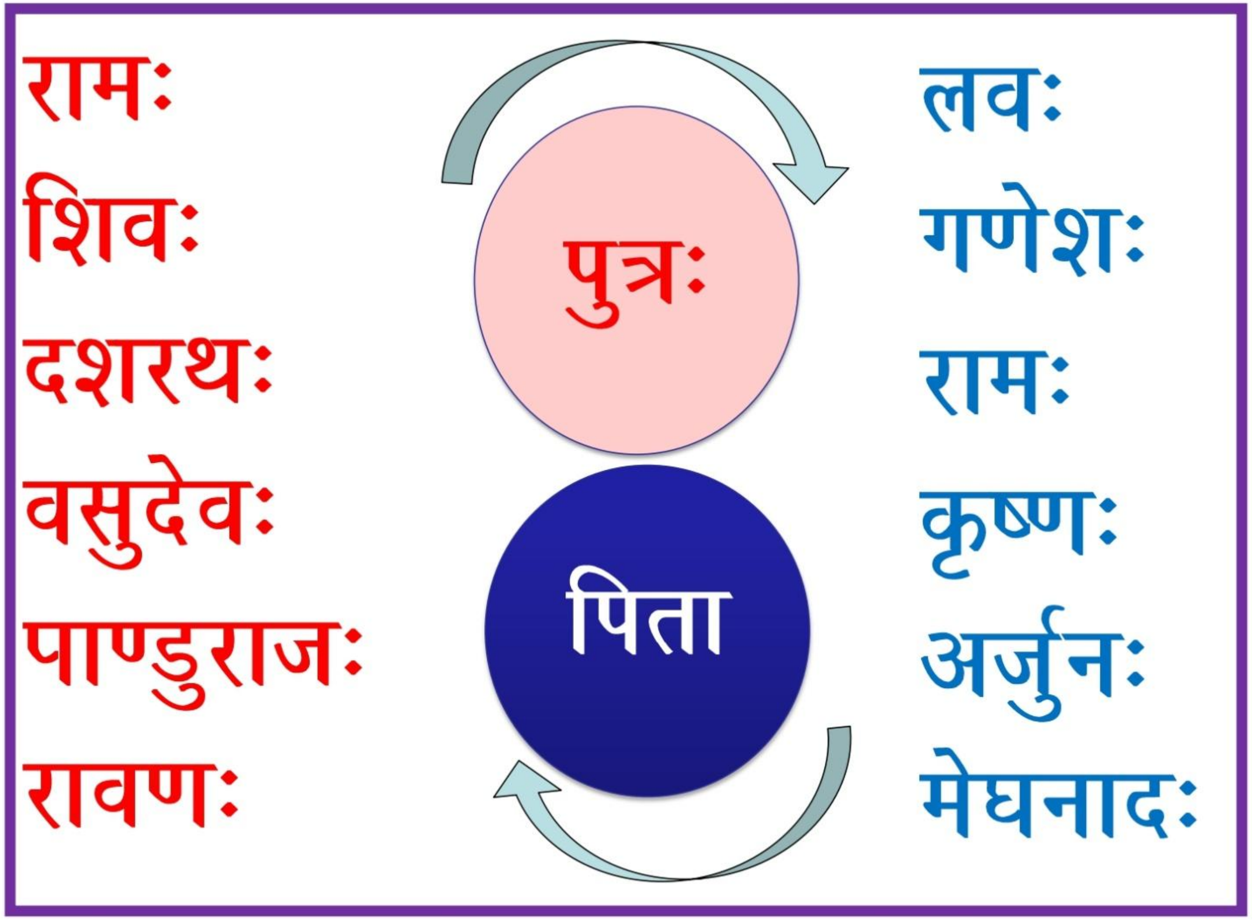

उपपद विभक्तिः

जब विशेष शब्द व धातु के कारण विशेष विभक्ति का प्रयोग किया जाता है तो उसे उपपद विभक्ति कहते हैं।

➢ उपरि - (ऊपर)

उदा- वृक्षस्य उपरि वानरा: कूर्दन्ति ।

❖ **वाक्यानि रचयित्वा - अभ्यासं कुरुत ।**

अध:- नीचे	अग्रे- आगे
पुरत:- सामने	मध्ये - (बीच में)
पृष्ठत: - (पीछे)	

अधिकरणकारक (सप्तमी विभक्ति:)

चिह्नम् (Symbol)- में / पर (In, At, On)

परिभाषा- क्रिया के आधार को अधिकरण कारक कहते हैं ।

शब्द	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक	बालके	बालकयो:	बालकेषु
माला	मालायाम्	मालयो:	मालासु
देवी	देव्याम्	देव्यो:	देवीषु
मति	मत्याम् / मतौ	मत्यो:	मतिसु
फलम्	फले	फलयो:	फलेषु

वाक्यप्रयोग:

उदा.- मीन: नद्याम् अस्ति ।

मीनः	नदी	
औषधम्	कूपी	
मशी	लेखनी	अस्ति
सूची	घटी	
गङ्गा	काशी	
यमुना	देहली	

उपपद विभक्तिः

जब विशेष शब्द व धातु के कारण विशेष विभक्ति का प्रयोग किया जाता है तो उसे उपपद विभक्ति कहते हैं।

- स्निह् - (स्नेह)

उदा- माता पुत्रे स्निह्यति।

- विश्वस् - (विश्वास)

उदा- पिता पुत्रे विश्वसिति।

- कुशल,निपुण,पटु,प्रवीण(निपुण) के साथ-

उदा- छात्रेषु रामः कुशलः अस्ति।

अभ्यास:

➢ **उपपदविभक्तेः आधारेण रिक्तस्थानानि पूरयत ।**

		उत्तराणि
1. भिक्षुक: ____________ प्रति अगच्छत् ।	(नगर)	नगरम्
2. ____________ बहि: केचन बालका: क्रीडन्ति ।	(गृह)	गृहात्
3. ____________ उपरि वानरा: कूर्दन्ति ।	(वृक्ष)	वृक्षस्य
4. ____________ अध: एक: कुक्कुर: आसीत् ।	(कारयान)	कारयानस्य
5. बालिका ____________ सह मन्दिरं गच्छति ।	(माता)	मात्रा
6. ____________ अन्त: शान्ति: अस्ति ।	(पुस्तकालय)	पुस्तकालयस्य
7. अलम् ______________।	(वार्तालाप)	वार्तालापेन
8. स: ____________ सह सम्भाषम् अकरोत् ।	(तत्-पुं.)	तेन
9. ______________नम: ।	(मुनि)	मुनये
10. ____________ विना जीवनं नास्ति ।	(जल)	जलेन

विषय:- संस्कृतम्
कक्षा-८
पाठ-३ इयम् आकाशवाणी
अभ्यास:

प्र-१	एकपदेन उत्तरत	उत्तराणि
क)	विद्यालयस्य छात्रा: कस्य साक्षात्कारं स्वीकुर्वन्ति ?	**बलदेवानन्दमहोदयस्य**
ख)	श्रीबलदेवानन्दमहोदयस्य पिता किं कार्यं करोति स्म ?	**कृषिकार्यम्**
ग)	क: सागरमहोदयस्य प्रशंसां कृतवान् ?	**राष्ट्रपति: / डॉ. शङ्कर-दयाल-शर्मा**
घ)	बलदेवानन्दमहोदयस्य संस्कृतसम्भाषणस्यारम्भ: कुत्र अभवत् ?	**काश्याम्**
प्र-४	**उपपद-विभक्ते: योग्यं रुपं रचयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।**	
क)	_____________ पुरत: छात्रा: सन्ति।	**अध्यापकस्य**
ख)	पुत्री _________ सह भ्रमति।	**जनन्या**
ग)	किम् अहं _________ साकं गच्छामि ?	**पित्रा**
घ)	_______ प्राक् शनिवासर: भवति।	**रविवासरात्**
ङ)	अहं ________ पूर्वं प्रार्थनां करोमि।	**पठनात्**
प्र-५	**तत् सर्वनाम्न: उचितेन रुपेण रिक्तस्थानानि पूरयत।**	
क)	__________भारतस्य राष्ट्रपति: अस्ति।	**स:**
ख)	किम् अहं ___________ बालिकया सह क्रीडामि।	**तया**
ग)	मम पिता ____________ भिक्षुकाय धनम् अयच्छत्।	**तस्मै**
घ)	_________ मम भगिनी अस्ति।	**सा**
ङ)	_________ वने सिंह: वसति।	**तस्मिन्**

विषय:-संस्कृतम्
कक्षा-८
अपठित- अवबोधनम्

प्र-१ **अधोलिखितम् अपठितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।**

मेट्रोयानं पूर्णतया सङ्गणकेन नियन्त्रितं यानम् अस्ति। इदं यानं भूमे: अध:, उपरि चापि धावति। पूर्णत: वातानुकूलितं भवति इदं यानम्। अतीव सुखकरी भवति यात्रा अनेन यानेन। **इदं यानम् अतिवेगेन विद्युता चलति**। मेट्रोयानेन दिल्लीनगरस्य सम्पूर्णदर्शनम् अतीवसुखेन भवति। यातायात समस्याया: समाधानं मेट्रोयानेन एव संभवति।

➢ **एकपदेन उत्तरत।**

क) मेट्रोयानं केन चलति? **विद्युता**

ख) मेट्रोयानं पूर्णत: कीदृशं भवति? **वातानुकूलितं**

➢ **पूर्णवाक्येन उत्तरत।**

क) मेट्रोयानं केन नियन्त्रितं यानम् अस्ति?

उ **मेट्रोयानं पूर्णतया सङ्गणकेन नियन्त्रितं यानम् अस्ति।**

ख) मेट्रोयानं कस्य उपरि धावति?

उ **मेट्रोयानं भूमे: उपरि धावति।**

➢ **निर्देशानुसारम् उत्तरत।**

क) **'सुखकरी यात्रा'** अनयो: पदयो: विशेषणपदं किम्? **सुखकरी**

ख) गद्यांशात् द्वे अव्ययपदे चित्वा लिखत। **अध:, उपरि**

ग) 'पृथिव्या:' इत्यस्य किं पर्यायपदम् गद्यांशे प्रयुक्तम्? **भूमे:**

घ) **'इदं यानम्'** इत्यस्मिन् वाक्ये '**चलति** क्रियापदस्य **कर्तृपदं** किम्? **यानम्**

चित्रवर्णनम्

पुस्तकालयस्य, पुस्तकालयाध्यक्ष:, वार्तापत्राणि
पुस्तकानि, पत्रिका:, पश्यन्ति, पठन्ति,
एक:, पृच्छति, लिखत:, द्वौ, उत्पीठिकायाम्,
कपाटिकायाम्

१) **एतत्** चित्रं पुस्तकालयस्य अस्ति ।

२) चित्रे बालका: पठन्ति ।

३) चित्रे एका कपाटिका अस्ति ।

४) चित्रे एक: छात्र: लिखति ।

५) चित्रे एक: पुस्तकालयाध्यक्ष: अस्ति ।

कक्षा-8

अनुवाद

अधोदत्तानां हिन्दीवाक्यानां संस्कृतभायां अनुवादं कुरुत ।

१) बालक खेल रहा है ।	बालक: खेलति ।
२) मैं बोल रहा हूँ ।	अहं वदामि ।
३) सैनिक रक्षा करते हैं ।	सैनिका: रक्षन्ति ।
४) तुम कहाँ गये थे ?	त्वं कुत्र अगच्छ: ?
५) हम सब बोल रहे हैं	वयं वदाम: ।
६) माता खाना पका रही है ।	माता/अम्बा/जननी भोजनं पचति ।
७) राजेश तेज दौडता है ।	राजेश: तीव्रं धावति ।
८) तुम काम करो ।	त्वं कार्यं कुरु ।
९) मीना खाना खाएगी ।	मीना भोजनं खादिष्यति ।
१०) राम पत्र लिखेंगा ।	राम: पत्रं लेखिष्यति ।
११) हम दोनों वहाँ गए थे ।	आवां तत्र अगच्छाव ।
१२) बच्चों ने पाठ याद किया था ।	बालका: पाठं अस्मरन् ।
१३) तुम सब पढो।	यूयम् पठत ।
१४) मैं धूमने जा रहा हूँ ।	अहं भ्रमणाय/भ्रमितुं गच्छामि ।
१५) वह दूध पीएगा ।	स: दुग्धं पास्यति ।

विषय:- संस्कृतम्

कक्षा-८

पाठ:-१ आदिपूज्य: गणेश:

(विशेषण – विशेष्य)

परिभाषा

जो शब्द संज्ञा या सर्वनाम की विशेषता बतलाते हैं वह विशेषण कहलाते हैं तथा जिनकी विशेषता बतलाई जाए वे विशेष्य कहलाते हैं ।

उदाहरणम्

पुंल्लिंगम्	स्त्रीलिंगम्	नपुंसकलिंगम्
योग्य: बालक:	योग्या बालिका	मधुरं आम्रम्
योग्यं बालकम्	योग्यां बालिकाम्	मधुरं आम्रम्
योग्येन बालकेन	योग्यया बालिकया	मधुरेण आम्रेण

यह हमेशा स्मरण रखें कि विशेष्य के लिए जो लिंग, विभक्ति और वचन होंगे, वही लिंग, विभक्ति और वचन विशेषण के भी होंगे।

(तकारान्त पुंल्लिंग शब्द)
भगवत्(भगवान्)

विभक्ति	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भगवान् (ने)	भगवन्तौ	भगवन्त:
द्वितीया	भगवन्तम् (को)	भगवन्तौ	भगवत:
तृतीया	भगवता (से / के द्वारा)	भगवद्भ्याम्	भगवद्भि:
चतुर्थी	भगवते (को / के लिए)	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्य:
पञ्चमी	भगवत: (से / पर से)	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्य:
षष्ठी	भगवत: (का,के,की)	भगवतो:	भगवताम्
सप्तमी	भगवति (में / पर)	भगवतो:	भगवत्सु
सम्बोधनम्	हे भगवन् !	हे भगवन्तौ !	हे भगवन्त: !

अभ्यास

उत्तर-पत्रम्

1. आदिपूज्यः श्रीगणेशः (विशेषणं, विशेष्यं एवं 'त्' कारान्त पुंल्लिङ्गम्)

1. (क) गणेशस्य (ख) शिवपार्वत्योः (ग) समस्तलोकाः
   (घ) गणेशचतुर्थी (ङ) मूषकः (च) कार्तिकेयः
2. (क) आचार्यः भगवतः श्रीगणेशस्य कथां श्रावयति।
   (ख) गणेशस्य वक्रशुण्डः दर्शयति यत् 'सफलतायाः मार्गः सुगमः न'।
   (ग) गणेशस्य लघुनेत्रे सूक्ष्मदर्शितायाः सूचके।
   (घ) कार्तिकेयः अपृच्छत् गणेशः कथं परिक्रमां न अकरोत्?
   (ङ) गणेशः पृथिव्याः परिक्रमायाः स्थाने मातापित्रोः शिवपार्वत्योः परिक्रमां अकरोत्?
   (च) गणेशः कार्तिकेयं अवदत् – मातुः पितुः च चरणेषु एव समस्तलोकाः सन्ति अतः अहं तयोः एव परिक्रमाम् अकरवम्।
3. (क) केन (ख) कयोः (ग) के (घ) किमर्थम् (ङ) कीदृशी (च) कुत्र
4. (क) दीर्घौ – (*iii*) कर्णौ (ख) लम्बम् – (*vi*) उदरम् (ग) चतुर्थी – (*i*) तिथि
   (घ) भगवान् – (*v*) शिवः (ङ) वक्रः – (*iv*) शुण्डः (च) भगवतः – (*ii*) श्रीगणेशस्य
5.

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीया	भगवन्तं	भगवन्तौ	भगवतः
तृतीया	बुद्धिमता	बुद्धिमद्भ्याम्	बुद्धिमद्भ्यः
चतुर्थी	श्रीमते	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः
पञ्चमी	बलवतः	बलवद्भ्याम्	बलवद्भ्यः
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भगवति	भगवतोः	भगवत्सु
सम्बोधन	हे भगवान्!	हे भगवन्तौ	हे भगवन्तः

2. (1) प्रार्थनां (2) वीणां (3) वन्दनार्पणं (4) एकपात्राभिनयं (5) कुरुतः

संस्कृत-व्याकरणम्
लट् लकार

वर्तमानकाल (लट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक: पठति ।	बालकौ पठत: ।	बालका: पठन्ति ।
छात्र: लिखति ।	छात्रौ लिखत : ।	छात्रा: लिखन्ति ।
अश्व: धावति ।	अश्वौ धावत: ।	अश्वा: धावन्ति ।

वर्तमानकाल(लट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महिला वदति ।	महिले वदत: ।	महिला: वदन्ति ।
गायिका गायति ।	गायिके गायत: ।	गायिका: गायन्ति ।

ति	त:	अन्ति

वर्तमानकाल(लट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

मध्यम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
त्वम् (तुम) पठसि।	युवाम्(तुम दोनों) पठथ: ।	यूयम् (तुम सब) पठथ ।
त्वम् लिखसि ।	युवाम् लिखथ : ।	यूयम् लिखथ ।
त्वम् धावसि ।	युवाम् धावथ: ।	यूयम् धावथ ।

त्वम्	युवाम्	यूयम्
सि	थ:	थ

वर्तमानकाल(लट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

उत्तम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अहम् (मैं) पठामि ।	आवाम् (हम दोनों) पठाव:।	वयम् (हम सब) पठाम: ।
अहम् लिखामि ।	आवाम् लिखाव: ।	वयम् लिखाम: ।
अहम् धावामि ।	आवाम् धावाव: ।	वयम् धावाम: ।

वर्तमानकाल (लट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	बालकः पठति ।	बालकौ पठतः ।	बालकाः पठन्ति ।
मध्यमः पुरुषः	त्वम् (तुम) पठसि।	युवाम् (तुम दोनों) पठथः ।	यूयम् (तुम सब) पठथ ।
उत्तमः पुरुषः	अहम् (मैं) पठामि ।	आवाम् (हम दोनों) पठावः।	वयम् (हम सब) पठामः ।

वर्तमानकाल(लट् लकार)

प्रत्यया:

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	ति	त:	अन्ति
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) सि	युवाम् (तुम दोनों) थ:	यूयम् (तुम सब) थ
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) मि	आवाम् (हम दोनों) व:	वयम् (हम सब) म:

वर्तमानकाल(लट् लकार) अभ्यासः

क्रमः	धातुः	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१	अस्	प्रथमः पुरुषः	अस्ति	स्तः	सन्ति
२	कथ्	मध्यमः पुरुषः	कथयसि	कथयथः	कथयथ
३	कूर्द्	उत्तमः पुरुषः			
४	कृ	प्रथमः पुरुषः			
५	क्रीड्	मध्यमः पुरुषः			
६	गम्–गच्छ्	उत्तमः पुरुषः			
७	गर्ज्	प्रथमः पुरुषः			
८	दृश्–पश्य्	मध्यमः पुरुषः			
९	नम्	उत्तमः पुरुषः			
१०	नी–नय्	प्रथमः पुरुषः			

वर्तमानकाल (लट् लकार)
अभ्यास:

लट् लकारस्य उचितै: रूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत ।

1. अहं ________ ।	(पठ्)
2. आवां ________ ।	(चल्)
3. वयं ________ ।	(लिख्)
4. त्वं ________ ।	(नम्)
5. युवां ________ ।	(क्रीड्)
6. यूयं ________ ।	(पत्)
7. सिंह: ________ ।	(गर्ज्)
8. वानरौ ________ ।	(कूर्द्)
9. शिक्षक: ________ ।	(वद्)
10. बाल: ________ ।(सिञ्चन्ति / सिञ्चथ: / सिञ्चति)

संस्कृत-व्याकरणम्
लङ् लकार
(Past Tense)

भूतकाल (लङ् लकार)

अ+धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक: अपठत् ।	बालकौ अपठताम् ।	बालका: अपठन् ।
छात्र: अलिखत् ।	छात्रौ अलिखताम् ।	छात्रा: अलिखन् ।
नर: अगच्छत् ।	नरौ अगच्छताम् ।	नरा: अगच्छन् ।

भूतकाल (लङ् लकार)

अ+धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महिला अवदत् ।	महिले अवदताम् ।	महिला: अवदन् ।
गायिका अगायत् ।	गायिके अगायताम् ।	गायिका: अगायन् ।

त्	ताम्	अन्

भूतकाल (लङ् लकार)

अ+धातु + प्रत्यय=क्रिया

मध्यम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
त्वम् (तुम) अपठ:।	युवाम्(तुम दोनों) अपठतम् ।	यूयम् (तुम सब) अपठत ।
त्वम् अलिख: ।	युवाम् अलिखतम् ।	यूयम् अलिखत ।
त्वम् अधाव: ।	युवाम् अधावतम् ।	यूयम् अधावत ।
त्वम्	युवाम्	यूयम्
:	तम्	त

भूतकाल (लङ् लकार)

अ+धातु + प्रत्यय=क्रिया

उत्तम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अहम् (मैं) अपठम् ।	आवाम् (हम दोनों) अपठाव ।	वयम् (हम सब) अपठाम ।
अहम् अलिखम् ।	आवाम् अलिखाव ।	वयम् अलिखाम ।
अहम् अधावम् ।	आवाम् अधावाव ।	वयम् अधावाम ।

भूतकाल (लङ् लकार)

अ+धातु + प्रत्यय=क्रिया

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	बालक: अपठत् ।	बालकौ अपठताम् ।	बालका: अपठन् ।
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) अपठ: ।	युवाम् (तुम दोनों) अपठतम् ।	यूयम् (तुम सब) अपठत ।
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) अपठम् ।	आवाम् (हम दोनों) अपठाव ।	वयम् (हम सब) अपठाम ।

भूतकाल (लङ् लकार)

प्रत्यया:

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	त्	ताम्	अन्
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) :	युवाम् (तुम दोनों) तम्	यूयम् (तुम सब) त
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) अम्	आवाम् (हम दोनों) आव	वयम् (हम सब) आम

भूतकाल (लङ् लकार)
अभ्यासः

क्रमः	धातुः	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१	पत्	प्रथमः पुरुषः			
२	पठ्	मध्यमः पुरुषः			
३	भू	उत्तमः पुरुषः			
४	दा-यच्छ्	प्रथमः पुरुषः			
५	भ्रम्	मध्यमः पुरुषः			
६	क्रीड्	उत्तमः पुरुषः			
७	गम्-गच्छ्	प्रथमः पुरुषः			
८	आ+गम्	मध्यमः पुरुषः			
९	गै	उत्तमः पुरुषः			
१०	चल्	प्रथमः पुरुषः			

भूतकाल (लङ् लकार)
अभ्यास:

लङ् लकारस्य उचितं रूपं रचयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।		
१	ह्य: रविवासर: _______ ।	(अस्)
२	गतदिने आचार्य: विद्यालयं न _______ ।	(आ+गम्)
३	अहं गृहे एव _______ ।	(अस्)
४	आवां प्रभाते उद्याने _______ ।	(क्रीड्)
५	मम मित्राणि मम सहायतां _______ ।	(कृ)
६	जनक: अस्माकं कृते क्रीडनकानि_______ ।	(आ+नी)
७	अवकाशे वयं देहलीनगरं _______ ।	(भ्रम्)
८	संस्कृतदिनोत्सवे यूयं किं _______ ।	(गै)
९	ता: नर्तक्य: मञ्चे _______ ।	(नृत्)
१०	एते बालिकेतरणताले _______ ।	(तृ)

संस्कृत-व्याकरणम्
लृट् लकार

भविष्यत्काल:(लृट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक: पठिष्यति ।	बालकौ पठिष्यत: ।	बालका: पठिष्यन्ति ।
छात्र: लेखिष्यति ।	छात्रौ लेखिष्यत : ।	छात्रा: लेखिष्यन्ति ।
स: धाविष्यति ।	तौ धाविष्यत: ।	ते धाविष्यन्ति ।

भविष्यत्काल:(लृट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महिला वदिष्यति ।	महिले वदिष्यत: ।	महिला: वदिष्यन्ति ।
गायिका गास्यति ।	गायिके गास्यत: ।	गायिका: गास्यन्ति ।

स्यति	स्यत:	स्यन्ति

भविष्यत्काल:(लृट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

मध्यम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
त्वम् (तुम) पठिष्यसि।	युवाम्(तुम दोनों) पठिष्यथ: ।	यूयम् (तुम सब) पठिष्यथ ।
त्वम् लेखिष्यसि ।	युवाम् लेखिष्यथ : ।	यूयम् लेखिष्यथ ।
त्वम् धाविष्यसि ।	युवाम् धाविष्यथ: ।	यूयम् धाविष्यथ ।

त्वम्	युवाम्	यूयम्
स्यसि	स्यथ:	स्यथ

भविष्यत्काल:(लृट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

उत्तम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अहम् (मैं) पठिष्यामि ।	आवाम् (हम दोनों) पठिष्याव:।	वयम् (हम सब) पठिष्याम: ।
अहम् लेखिष्यामि ।	आवाम् लेखिष्याव: ।	वयम् लेखिष्याम: ।
अहम् धाविष्यामि ।	आवाम् धाविष्याव: ।	वयम् धाविष्याम: ।

भविष्यत्काल:(लृट् लकार)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	बालक: पठिष्यति ।	बालकौ पठिष्यत: ।	बालका: पठिष्यन्ति ।
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) पठिष्यसि।	युवाम् (तुम दोनों) पठिष्यथ: ।	यूयम् (तुम सब) पठिष्यथ ।
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) पठिष्यामि ।	आवाम् (हम दोनों) पठिष्याव:।	वयम् (हम सब) पठिष्याम: ।

भविष्यत्काल:(लृट् लकार)

प्रत्यया:

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	स्यति	स्यत:	स्यन्ति
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) स्यसि	युवाम् (तुम दोनों) स्यथ:	यूयम् (तुम सब) स्यथ
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) स्यामि	आवाम् (हम दोनों) स्याव:	वयम् (हम सब) स्याम:

भविष्यत्काल:(लृट् लकार)
अभ्यास:

प्र–१	अधोलिखितानि रिक्तस्थानानि उचितैः लृट् लकाररस्य क्रियापदैः पूरयत ।	
१	सा पत्रं ----------------------।	(पठिष्यामि / पठिष्यति)
२	अहं जलं ---------------------।	(पास्यामि / पास्याव:)
३	छात्रा: गृहकार्यं --------------------- ।	(लेखिष्यति / लेखिष्यन्ति)
४	वयं शीघ्रं -------------------- ।	(चलिष्याम: / चलिष्यन्ति)
५	अहं उद्याने -------------------------।	(क्रीडिष्यामि / क्रीडिष्याम:)

भविष्यत्काल:(लृट् लकार) अभ्यास:

क्रम:	धातु:	पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१	अस्	प्रथम: पुरुष:	भविष्यति	भविष्यत:	भविष्यन्ति
२	क्रीड्	मध्यम: पुरुष:			
३	गम्-गच्छ्	उत्तम: पुरुष:			
४	आ+गम्	प्रथम: पुरुष:			
५	गै	मध्यम: पुरुष:			
६	चल्	उत्तम: पुरुष:			
७	इष्	प्रथम: पुरुष:			
८	नी-नय्	मध्यम: पुरुष:			
९	लिख्	उत्तम: पुरुष:			
१०	धाव्	प्रथम: पुरुष:			

संस्कृत-व्याकरणम्
लोट् लकार

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)

धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक: पठतु ।	बालकौ पठताम् ।	बालका: पठन्तु ।
छात्र: लिखतु ।	छात्रौ लिखताम् ।	छात्रा: लिखन्तु ।
युवक: गच्छतु ।	युवकौ गच्छताम् ।	युवका: गच्छन्तु ।

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)
प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महिला वदतु ।	महिले वदताम् ।	महिला: वदन्तु ।
गायिका गायतु ।	गायिके गायताम् ।	गायिका: गायन्तु ।

तु	ताम्	अन्तु

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)

मध्यम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
त्वम् (तुम) पठ ।	युवाम्(तुम दोनों) पठतम् ।	यूयम् (तुम सब) पठत ।
त्वम् लिख ।	युवाम् लिखतम् ।	यूयम् लिखत ।
त्वम् धाव ।	युवाम् धावतम् ।	यूयम् धावत ।

त्वम्	युवाम्	यूयम्
-	तम्	त

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)

उत्तम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अहम् (मैं) पठानि ।	आवाम् (हम दोनों) पठाव ।	वयम् (हम सब) पठाम ।
अहम् लिखानि ।	आवाम् लिखाव ।	वयम् लिखाम ।
अहम् धावानि ।	आवाम् धावाव ।	वयम् धावाम ।
आनि	आव	आम

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	बालक: पठतु ।	बालकौ पठताम् ।	बालका: पठन्तु ।
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) पठ ।	युवाम् (तुम दोनों) पठतम् ।	यूयम् (तुम सब) पठत ।
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) पठानि ।	आवाम् (हम दोनों) पठाव ।	वयम् (हम सब) पठाम ।

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)

प्रत्यया:

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	तु	ताम्	अन्तु
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) -	युवाम् (तुम दोनों) तम्	यूयम् (तुम सब) त
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) आनि	आवाम् (हम दोनों) आव	वयम् (हम सब) आम

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)अभ्यास:

क्रम:	धातु:	पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१	पत्	प्रथम: पुरुष:			
२	पठ्	मध्यम: पुरुष:			
३	भू	उत्तम: पुरुष:			
४	दा-यच्छ्	प्रथम: पुरुष:			
५	भ्रम्	मध्यम: पुरुष:			
६	क्रीड्	उत्तम: पुरुष:			
७	गम्-गच्छ्	प्रथम: पुरुष:			
८	आ+गम्(गच्छ्)	मध्यम: पुरुष:			
९	गै	उत्तम: पुरुष:			
१०	चल्	प्रथम: पुरुष:			

आज्ञार्थ (लोट् लकार)
(Order / Request)अभ्यास:

लोट् लकारस्य उचितं रूपं रचयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।		
१	बालक: बहि: _______________ ।	क्रीड्
२	यूयम् तत्र _______________ ।	गम्
३	किम् अहं उत्तरं _______________ ?	वद्
४	छात्रा: ध्यानपूर्वकम् _______________ ।	पठ्
५	मम मित्राणि मम सहायतां _______________ ।	कृ
६	त्वम् पर्याप्तं जलं ______________ ।	पा
७	यूयम् शीघ्रं ____________ ।	लिख्
८	संस्कृतदिनोत्सवे यूयं संस्कृतगीतम् _______________ ।	गै
९	नर्तक्य: मञ्चे _______________ ।	नृत्
१०	बालिके तरणताले _______________ ।	तॄ

संस्कृत-व्याकरणम्
विधिलिङ् लकार

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
(Possibilities) चाहिए का अर्थ

धातु + प्रत्यय=क्रिया

प्रथम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालक: पठेत् ।	बालकौ पठेताम् ।	बालका: पठेयु: ।
छात्र: लिखेत् ।	छात्रौ लिखेताम् ।	छात्रा: लिखेयु: ।
युवक: गच्छेत् ।	युवकौ गच्छेताम् ।	युवका: गच्छेयु: ।

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
(Possibilities) चाहिए का अर्थ

प्रथमः पुरुषः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महिला वदेत् ।	महिले वदेताम् ।	महिलाः वदयुः ।
गायिका गायेत् ।	गायिके गायेताम् ।	गायिकाः गायेयुः ।

ईत्	ईताम्	ईयुः

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
(Possibilities) चाहिए का अर्थ

मध्यम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
त्वम् (तुम) पठे: ।	युवाम्(तुम दोनों) पठेतम् ।	यूयम् (तुम सब) पठेत ।
त्वम् लिखे: ।	युवाम् लिखेतम् ।	यूयम् लिखेत ।
त्वम् धावे: ।	युवाम् धावेतम् ।	यूयम् धावेत ।

त्वम्	युवाम्	यूयम्
ई:	ईतम्	ईत

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
(Possibilities) चाहिए का अर्थ

उत्तम: पुरुष:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अहम् (मैं) पठेयम् ।	आवाम् (हम दोनों) पठेव ।	वयम् (हम सब) पठेम ।
अहम् लिखेयम्।	आवाम् लिखेव ।	वयम् लिखेम ।
अहम् धावेयम् ।	आवाम् धावेव ।	वयम् धावेम ।
ईयम्	ईव	ईम

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
(Possibilities) चाहिए का अर्थ

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	बालक: पठेत्।	बालकौ पठेताम् ।	बालका: पठेयु: ।
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) पठे: ।	युवाम् (तुम दोनों) पठेतम् ।	यूयम् (तुम सब) पठेत ।
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) पठेयम् ।	आवाम् (हम दोनों) पठेव ।	वयम् (हम सब) पठेम ।

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
(Possibilities) चाहिए का अर्थ

प्रत्यया:

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	ईत्	ईताम्	ईयु:
मध्यम: पुरुष:	त्वम् (तुम) ई:	युवाम् (तुम दोनों) ईतम्	यूयम् (तुम सब) ईत
उत्तम: पुरुष:	अहम् (मैं) ईयम्	आवाम् (हम दोनों) ईव	वयम् (हम सब) ईम

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
अभ्यास:

क्रम:	धातु:	पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१	पत्	प्रथम: पुरुष:			
२	पठ्	मध्यम: पुरुष:			
३	भू	उत्तम: पुरुष:			
४	दा-यच्छ्	प्रथम: पुरुष:			
५	भ्रम्	मध्यम: पुरुष:			
६	क्रीड्	उत्तम: पुरुष:			
७	गम्-गच्छ्	प्रथम: पुरुष:			
८	आ+गम्(गच्छ्)	मध्यम: पुरुष:			
९	गै	उत्तम: पुरुष:			
१०	चल्	प्रथम: पुरुष:			

विध्यर्थ (विधिलिङ् लकार)
अभ्यास:

अधोलिखितानां वाक्यानां विधिलिङ् लकारे परिवर्तनं कुरुत ।	
१	अहं भोजनम् खादिष्यामि ।
२	ते छात्रा: पठितुं पुस्तकालयं अगच्छन् ।
३	त्वं अवकरं इतस्तत: न क्षिप ।
४	वयं उच्चै: न वदाम: ।
५	वयं दुर्जनसंसर्गे न पताम ।
६	युवां प्रतिदिनं दुग्धं पिबत: ।
७	अहं सत्यं वदामि ।
८	छात्रा: विद्यालयस्य नियमान् पालयन्ति ।
९	वयं ज्येष्ठान् नमाम: ।
१०	स: वृथा न अहसत् ।

8. श्रेष्ठः निधिः

1. (क) निधिस्थानस्य (ख) धैर्येण (ग) गरुडः

   (घ) मेषः (ङ) मित्रता

2. (क) कस्याः (ख) कम् (ग) कस्य

   (घ) कीदृशाः (ङ) कम्

3. मकरः वानरः च मित्रे **आस्ताम्**। मकरः तडागे वसति स्म वानरः च जम्बुवृक्षे। वानरः प्रतिदिनं **मकराय** जम्बफलानि ददाति स्म। तेषु कानिचन फलानि मकरः स्वभार्यायै यच्छति स्म। मकरस्य भार्या मकरं वानरस्य स्वादिष्टं हृदयम् आनेतुम् अकथयत्। **मकरः** कपटेन वानरं तडागे नयति तस्य हृदयं च वाञ्छति। वानरः उक्तवान्–''मम हृदयं तु जम्बुवृक्षे अस्ति। **मूर्खः** मकरः तं वानरं तडागस्य तटे नयति। वानरः शीघ्रतया वृक्षम् आरोहति वदति च–''हे मूर्ख! अपि हृदयं कदापि **शरीरात्** पृथक् भवति। अद्य आरभ्य आवयोः मैत्री समाप्ता।

4. (क) मया (ख) ते (ग) अस्मभ्यम् (घ) मित्रताम् (ङ) आश्चर्येण

10. वसुधैव कुटुम्बकम् (सुभाषितानि)

1. (क) रूपं (ख) व्यवहारेण (ग) प्रियं (घ) जन्तवः (ङ) उदारचरितानां (च) क्षमा
2. (क) यत्र उद्यमः, साहसं, धैर्यं युक्तिः, विद्या, पराक्रमः एते षट् वर्तन्ते तत्र देवः सहायकः।
   (ख) आचारः प्रथमः धर्मः, परमं तपः, परमं ज्ञानम् च अस्ति।
   (ग) रूपस्य आभरणं गुणः गुणस्य आभरणं ज्ञानं अस्ति।
   (घ) प्रियवाक्य प्रदानेन सर्वे जन्तवः तुष्यन्ति अतएव प्रियं वक्तव्यम्।
   (ङ) अयं निजः परः वा इति गणना लघुचेतसां भवति।
3. (क) कस्मात् (ख) कस्मिन् (ग) केन
   (घ) केषाम् (ङ) कः
4. (क) रूपस्य + आभरणम् (ख) ज्ञानस्य + आभरणम् (ग) कश्चित्
   (घ) वसुधैव (ङ) षडेते (च) वेति
5.

विभक्ति	शब्द	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	गुरु	गुरुः	**गुरू**	**गुरवः**
द्वितीया	साधु	**साधुम्**	साधू	साधवः
तृतीया	भानु	**भानुना**	**भानुभ्याम्**	**भानुभिः**
चतुर्थी	रिपु	रिपवे	रिपुभ्याम्	**रिपुभ्यः**
पञ्चमी	शत्रु	शत्रोः	**शत्रुभ्याम्**	**शत्रुभ्यः**
षष्ठी	शिशु	**शिशोः**	शिश्वोः	**शिशूनाम्**
सप्तमी	तरु	**तरौ**	**तरवोः**	तरुषु
सम्बोधन	प्रभु	**हे प्रभो!**	हे प्रभू!	**हे प्रभवः!**

6. (क) नपुंसकलिङ्गम् (ख) ज्ञानम् (ग) वर्तन्ते
   (घ) परमम् (ङ) यत्र-तत्र (च) आभरणम्